

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора філологічних наук, доцента

Свенцицької Еліни Михайлівни

про дисертацію

Ковриги Юлії Володимирівни

“Екзистенційні проблеми в прозі Л. Улицької (на матеріалі романів
«Казус Кукоцького» і «Даніель Штайн, перекладач»)”

подану на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
за спеціальністю: 035 Філологія
(Харків, 2021. – 219 с.)

Дане дослідження, безумовно, відповідає актуальним потребам літературознавчої науки в ряді суттєвих аспектів. По-перше, це робота, присвячена сучасному літературному процесу – найцікавішому і найпровокативнішому етапу, який, з одного боку, потребує наукової реакції, а з другого боку – через незавершеність, різмаїтність і різновартісність явищ і тенденцій, що розгортаються буквально на наших очах, є дуже важким для узагальнення і систематизації. По-друге, в роботі аналізується екзистенційна проблематика, актуальність розгляду якої зумовлена своєрідністю сучасної культурної ситуації, типологічною особливістю якої є «переоцінка цінностей», і в цьому процесі помітно акцентується особистісне начало, тобто проблеми людського існування, свободи, віри і т.п. По-третє, авторка обрала для свого дослідження надзвичайно складну й оригінальну постать – Л.Є. Улицьку. Це письменниця, чия творчість визначається інтелектуальною насиченістю і водночас безпосередністю почуття, напруженими пошуками нових способів художнього висловлення і водночас глибинною традиційністю, прагненням діалогу з різними культурними традиціями і явною самотністю.

Наукова новизна та актуальність теми переконливо сформульовані дисертанткою у “Вступі” та підтверджені подальшим розгортанням дослідження. Також у вступній частині сформульовано об’єкт та предмет дослідження, визначено мету («характеристика особливостей втілення екзистенційних проблем у романах Л. Улицької «Казус Кукоцького» і «Даніель Штайн, перекладач» (с. 20)) і завдання дослідження, які повністю відповідають меті.

Робота відрізняється ясністю викладу й чіткістю структури. Перший розділ присвячено розгляду критичних і літературознавчих робіт, присвячених творчості Л.Улицької. Вражає не тільки кількість цих робіт, але й вміння чітко визначити дискусійні й проблемні моменти, виявити різні точки зору, зіставити їх, а також проаналізувати наслідки того чи іншого підходу для аналізу авторського тексту. В цьому розділі особливо звертає на себе увагу третій – теоретичний – підрозділ, в якому дуже стисло, але повністю адекватно для подальшого розгляду виявлено термінологічний апарат дослідження: поняття проблеми й проблематики літературного твору, поняття мотиву й танатологічного мотиву. І найголовніше – в цьому підрозділі визначено специфіку власне екзистенційної проблематики з опорою на твори філософів-екзистенціалістів і на праці літературознавців. Саме це спрямовує подальший розгляд і надає можливість чітко формулювати проблеми, про які йдеться, і бути впевненою в їхньому екзистенційному статусі. Щоправда, з різних підходів цієї проблематики – психологічного, філософського, морального - дисертантка обирає в основному моральний модус, але вона має право на вибір.

Зробивши висновок про те, що «попри активне звернення письменниці до проблем екзистенційного характеру і досить жвавий літературознавчий інтерес до творчості Л. Улицької все ж таки досі немає

окремих робіт, присвячених вивченню особливостей інтерпретації нею екзистенційних проблем» (с.54), дослідниця цілком логічно переходить до другого розділу, в якому аналізує екзистенційну проблематику в романі Л.Улицької «Казус Кукоцького».

Після достатньо глибокого огляду критичних робіт, присвячених цьому твору, авторка переходить до інтерпретації просторово-часової організації роману як способу втілення екзистенційних проблем. Тут виявлено й описано наступні типи хронотопу: топографічний з характерним для нього топосом дому й локусами (двері, вікна, дах, кут); психологічний, описаний як зміна душевних станів героїв; онейричний, описаний як своєрідний простір снів персонажів; і інфернальний з його локусами з семантикою мортальності. Дуже позитивне враження справляє встановлення кореляції між топографічним та психологічним хронотопами. Не викликає сумніву важливість виражених через ці хронотопи екзистенційних проблем: наскрізна для даного автора проблема життя і смерті, і таке ж наскрізне твердження, що смертю життя людини не закінчується, проблема пошуків сенсу життя й проблема самотності. В окремих підрозділах розглядається онейричний простір й метафорика сновидінь, а також позасюжетні елементи, чим підкреслюється їхня символічна значущість.

В третьому розділі дисертантка переходить до екзистенційної проблематики в романі Л.Улицької «Даніель Штайн, перекладач». Цей роман дуже складний за композицією й структурою, але дослідниці вдається зосередитися на головних осердях екзистенційної проблематики будь-якого твору: психології героїв та «ситуаціях на межі». Власне, найбільш цікавим в даному розділі є саме підрозділ про ці специфічні ситуації в житті героїв роману. Дуже важливо, що авторка спочатку, спираючись на К. Ясперса, надає визначення «ситуації на межі», а вже

потім аналізує ці ситуації в модусах війни й хвороби в романі Л. Улицької. Заслуговує на всіляку підтримку висновок цього підрозділу: «Отже, стосовно «ситуацій на межі», які репрезентовані в романі «Даніель Штайн, перекладач» і їхні ролі в розкритті людських характерів, відзначмо, що, на переконання письменниці, саме у важких життєвих ситуаціях, під час серйозних випробувань проявляється справжня сутність людини. Усе, що раніше ховалося за маскою люб'язності і порядності, під впливом страху за своє існування оголюється і досягає найвищої точки кипіння. І багато хто виявляється здатним перейти ту моральну межу, за яку людині не можна заходити. Але є й ті, хто в «ситуацій на межі» проявляє найкращі якості, виявляється здатним здійснювати благі вчинки» (с.171). Дуже ретельно розглядаються в третьому розділі екзистенційні проблеми віри й безвір'я, життя і смерті, свободи й відповідальності, а також пошуків істини.

Зробимо також деякі зауваження.

1. Перше й найбільш серйозне зауваження стосується «комплексного підходу», про який йдеться у «Вступі» (с.22), і який здійснюється не повністю. Для повного його здійснення в дисертації бракує послідовності. Для того, щоб щось стверджувати в цілому про «особливості втілення екзистенціальної проблематики в прозовій творчості письменниці» (с.22), потрібно обрані для аналізу твори характеризувати на певних спільних засадах. Тобто – якщо при аналізі першого твору розглядалася низка хронотопів – потрібно, щоб і стосовно другого твору були виявлені принаймні деякі з них (думається, неможливо заперечити наявність хронотопу дому, дороги, психологічного хронотопу в обох творах).

Аналогічним чином - якщо в другому романі виявлені «гранічні ситуації», то ці ж самі ситуації можна б було виявити і в першому, або пояснити, чому там їх нема. Все це потрібно для того, щоб реалізувати

цілісне бачення творчості письменниці – щоб була можливість констатувати змінні й стабільні характеристики у втіленні екзистенційної проблематики.

2. Наступне зауваження стосується «ролі просторово-часового континууму у розкритті екзистенційної проблематики» (с. 21). Тут ми маємо справу з певним парадоксом: дуже ретельний аналіз конкретних хронотопів і позатекстових елементів, мотивів у романах з конкретними прикладами їх реалізації призводить до дуже узагальнених формулювань закономірностей їхньої функціональності (на кшталт: «Простір сновидінь наділений глибоким символізмом, а прийом деталізації, що є характерною рисою авторського стилю письменниці, допомагає розкрити сакральні істини земного буття людини, яке на сторінках роману постає як підготовка до життя вічного» (с.92), або: «Проаналізувавши хронотоп роману «Казус Кукоцького», що репрезентований чотирма основними типами (інфернальний, онейричний, топографічний і психологічний), доходимо висновку, що він має важливе значення для цілісного розуміння всього твору. Залучаючи до творення хронотопів міфопоетичну традицію, письменниця звертається до вкрай важливих екзистенційних питань – проблем свободи, самотності, безвиході та інших» (с.78)).

Ці твердження вірні, але вони ніяк не розкривають власне авторську специфіку втілення цих хронотопів, а з ними – й власне авторську специфіку розкриття екзистенційної проблематики. Адже думка про те, що життя не закінчується після смерті, що важливо позбутися тягара гріхів і т.п. притаманні багатьом авторам сучасним і не тільки сучасним.

3. Ще одна проблема: при аналізі хронотопів роману явно переважає досліджування простору. Звичайно, дослідниця звертається також і до часу, але це звернення має якісь точковий характер. Точніше час характеризується тільки на початку, і ця характеристика

найзагальніша: «У такому просторі чітко проявляється статичність часу... створюється ілюзія розтягнутого часу» (с.67-68). В подальшому час зникає зі сторінок дослідження, хоча зрозуміло, що й онейрічному топосу притаманні власні характеристики, і в героїв є індивідуальні стосунки з часом. Проблема в тому, що в результаті не виникає цілісного бачення саме хронотопу як “суттєвого взаємозв’язку часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі” (М.М. Бахтін), при провідній ролі часу, скоріше окремі просторові образи-символи, через які розкрито, знов-таки, окремі екзистенційні питання.

4. Можливо, більш об’ємним було б бачення екзистенційної проблематики, якби авторка повністю урахувала всю складність суб’єктної організації творів. Принаймні, в романі існують не тільки автор і герої, для сучасного епосу притаманна активізація категорій оповідача, образу автора і навіть маски автора, які перш за все не дають звести авторську думку до висловлень героїв. Це б дало можливість уникнути дивних зсувів логіки. Наприклад, на ст.148 дослідниця пише: «Як один з персонажів роману Людмила Улицька в листі Олені Костюкович зауважує: «чтобы хорошо себя вести, не обязательно даже быть христианином. Можно быть *никем*»». І далі буквально через речення бачимо наступне: «Можливо, такі реформаторські думки щодо християнства виникають у письменниці тому, що, як каже вона сама, вона відчуває в ньому «духоту и тошноту», що в неї накопичилося «много претензий не то, что к Церкви, а к самому Господу Богу». Але подані цитати - також висловлення письменниці-«персонажа» з листа до Олени Костюкевич, то ж лишається незрозумілим – чи то Людмила Улицька, яка пише листи, вважається за персонажа, чи то дорівнюється до автора біографічного, чи то до автора-творця. На наш погляд, якби дослідниця враховувала всю складність виявлення авторської позиції в романному

жанрі, їй би вдалося представити цю позицію більш об'ємною й складною, уникнувши явних спрощень, як-от: «потрібно вміти цінувати те, що в тебе є» (с.72), «за гріхи людину чекає розплата – якщо не в земному світі, то в тогосвітньому обов'язково» (с. 82), «тільки сама людина відповідальна за все, що з нею відбувається, не варто шукати винних у негараздах, які трапляються в житті» (с. 156). В контексті наведених висловлень твори Л.Є. Улицької почасти виглядають ілюстрацією до моральних приписів, але ж художній твір – це не підтвердження готового й загальновідомого, а створення й розкриття нового індивідуально-авторського змісту.

Наступні зауваження стосуються окремих моментів роботи:

5. При аналізі індивідуальної символіки письменниці дослідниця часто звертається до «Словника символів» Дж. Трессідера і до «Енциклопедії символів» Дж. Купера. Це звернення почасти виглядає непереконливим. Наприклад, зіткнувшись з хронотопом мосту, авторка наводить цитати з вищевказаних джерел: «Згідно з «давньою індоіранською релігією зороастризмом, душі мертвих опиняються перед Мостом Поділу, через який вони могли пройти в рай» [146, с. 228]. Дж. Купер у статті, присвяченій аналізу символу «моста», висловлює думку, що, «перетинаючи цей небезпечний міст, людина доводила, що вона чогось варта і поверталася до загубленого раю» (с. 70). Але актуалізовано чому саме ці контексти, а не, наприклад, висловлення Ф. Ніцше: «Велич людини в тому, що вона міст, а не мета. І любити людину можна тільки за те, що вона – перехід і загибель» («Так казав Заратустра»)? Чому не Калиновий міст російських билин? Хіба що авторці дисертації точно відомо, що Л. Улицька цікавилася зороастризмом і читала вищезгадані словник та енциклопедію символів (саме їх серед багатьох). В принципі, зазвичай при дослідженні символіки спочатку звертаються до аналізу

авторського тексту, а вже потім, побачивши щось подібне, добудовують потрібний референтний рівень, посилаючись на різні джерела.

6. Дуже сумнівним виглядає кваліфікація відношень роману Л. Улицької «Казус Кукоцького» і «Божественної комедії» Данте як «інтертекстуальних зв'язків» (у вступі, с.22). Адже інтертекстуальність – це взаємодія між текстами, тобто було б краще, якби дисертантка працювала з оригіналом, а якщо немає такої можливості – з рядом перекладів, тоді б можна було з високою долею вірогідності стверджувати, що дані мотиви притаманні саме тексту Данте. Інакше – йдеться про інтертекстуальні зв'язки з перекладом М. Лозинського або про загальні смислові подібності в даних творах.

7. Можливо, це й дрібниця, але в контексті даного дослідження твердження, що «за своєю природою екзистенціалізм песимістичний» (с.50) викликає спротив. Аргументація, наведена на с. 50, дуже хистка, бо криза, втрачені ілюзії і т.п. можуть викликати абсолютно полярні реакції, не кажучи вже про те, що серйозну філософію, так же як серйозний літературний твір, взагалі не можна оцінювати за такими пласкими й суто побутовими критеріями. В принципі, якби авторка краще розібралася в цій філософії, їй би це допомогло уникнути деяких спрощень і в трактуванні творів Л. Улицької. Та щоб не бути голослівною наведу висловлення Ж.П. Сартра з роботи «Екзистенціалізм – це гуманізм»: «Екзистенціалізм – це не що інше, як спроба зробити всі висновки з послідовного атеїзму. Він зовсім не намагається ввергнути людину у відчай. Це не значить, що ми віримо в існування бога, – просто суть справи не в тому, чи існує бог. Людина має знайти себе і переконатися, що ніщо не може її врятувати від себе самої, навіть достовірне доведення існування бога. В цьому смислі екзистенціалізм – це оптимізм, вчення про дію».

Однак висловлені зауваження аж ніяк не зменшують цінності данної роботи, яка безумовно має креативний потенціал. Дисертаційне дослідження відрізняється посутньою новизною, ясністю, логічністю викладу. Формулювання завдань відповідає тематичній структурі й порядку концептуального розгортання, а їх послідовність відповідає структурі висновків.

Таким чином, дисертаційне дослідження Юлії Володимирівни Ковриги «Екзистенційні проблеми в прозі Л. Улицької (на матеріалі романів «Казус Кукоцького» і «Даніель Штайн, перекладач»)» можна вважати цілком самостійною та завершеною науковою працею, що відповідає вимогам п. 9-18 “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року №167” і може бути рекомендована для присудження ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 035 – Філологія.

Доктор філологічних наук,

професор кафедри слов'янської філології та журналістики

Навчально-наукового інституту філології та журналістики

Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Київ)

Свенцицька Е.М.

